

Σπύρος Α. Μοσχονάς
ΔΥΟ ΑΡΧΕΣ ΤΗΣ ΓΛΩΣΣΙΚΗΣ ΙΔΕΟΛΟΓΙΑΣ

Γεννήτριες αρχές

Είναι λάθος, είναι υπεραπλούστευση αφόρητη το να θεωρούμε (ως φιλόσοφοι της γλώσσας, σημασιολόγοι, πραγματολόγοι ή «μεταπραγματολόγοι», ως «κριτικοί αναλυτές του λόγου» ή ως «αποδομητές») ότι έχοντας αναγνωρίσει μια ομάδα μεταφορών και έχοντας προσδιορίσει τους κανόνες διαπλοκής τους έχουμε κιόλας προσδιορίσει ένα «αντιληπτικό σχήμα», ένα «εννοιολογικό πλαίσιο» ή, ακόμη, μιαν ιδεολογία.

Η υπεραπλούστευση έγκειται κυρίως στο ότι ένα «αντιληπτικό σχήμα» –πολύ περισσότερο μια ιδεολογία – δεν συναρθρώνουν απλώς ορισμένες ακυριολεξίες, «αναλογίες»¹, ιδεοληψίες, θεματικά μοτίβα: ένα «αντιληπτικό σχήμα», και πολύ περισσότερο μια ιδεολογία, βασίζονται σε ορισμένες «γεννήτριες» αρχές, που δεν εγγράφονται ακριβώς σε καμία επιμέρους μεταφορά, «αντίληψη» ή «ιδέα», αλλά χωρίς τις οποίες δεν είναι δυνατή η συνάρθρωση αυτών των αντιλήψεων και ιδεών σε σύστημα. Οι αρχές αυτές ευθύνονται για την *πλάγια αναφορικότητα* των αντιληπτικών και ιδεολογικών συστημάτων: μέσω αυτών μπορεί ένα αντιληπτικό σχήμα να χρησιμοποιηθεί για να *καταδείξει* κάτι και μια γλωσσική ιδεολογία μπορεί να αποκτήσει «υλική», πρακτική υπόσταση, να χρησιμοποιηθεί δηλαδή για τη δημιουργία «γλωσσικών ζητημάτων» εντός μιας κοινότητας.

«Μεταθεωρητικές» μελέτες των μεταγλωσσικών στάσεων και αντιλήψεων έχουν την τάση να παραγνωρίζουν το γεγονός ότι πολλές από [6] τις διαδεδομένες αντιλήψεις μας για τη γλώσσα είναι *θεωρητικές* μεταφορές. Ως τέτοιες, χρειάζονται καιρό να εγκαθιδρυθούν και οπωσδήποτε χρειάζεται καιρός έως ότου αποσυρθούν – αν, εν τω μεταξύ, δεν ανακαλυφθεί εκ νέου η χρησιμότητά τους. Η σημασιολογική τους επιτυχία έγκειται στο γεγονός ότι διέπουν ολόκληρο το πεδίο μέσω του οποίου επιχειρείται η ανάλυσή τους: είναι ταυτοχρόνως *γλωσσικές*

¹ Με την έννοια που χρησιμοποιεί τον όρο ο Benjamin Lee Whorf: βλ. *Language, Thought, and Reality: Selected Writings of Benjamin Lee Whorf*, επιμ. John B. Carroll, Cambridge, Mass.: The M.I.T. Press, 1956, σ. 137: “the cue to a certain line of behavior is often given by the analogies of the linguistic formula in which the situation is spoken of, and by which to some degree it is analyzed, classified, and allotted its place in that world which is ‘to a large extent unconsciously built up on the language habits of the group.’”· πβ. στο ίδιο σ. 147.

και *γλωσσολογικές*. Η διπλή αυτή κατοχύρωση εξασφαλίζει τη διάδοσή τους, και αντιστρόφως, η μεγάλη διάδοσή τους ενισχύει τη σημασιολογική τους επιτυχία. Είναι λοιπόν δείγμα θεωρητικής αφέλειας να πιστεύουμε ότι αρκεί η κατάδειξή τους για να «εξαφανιστούν» ή να «διαλυθούν» διά και εντός της σημασιολογικής ανάλυσης².

Δύο γεννήτριες μεταγλωσσικές αρχές («μεταφυσικές αρχές», μπαίνει κανείς στον πειρασμό να πει) θ' απομονώσουμε εδώ. Οι αρχές αυτές παίζουν σημαντικό ρόλο στην ανάπτυξη, την αντιπαράθεση και, κυρίως, στη διάδοση των *γλωσσικών* ιδεολογιών. Και οι δύο βασίζονται στο πρότυπο της μεταφοράς. Ο συνδυασμός τους μοιάζει αντιφατικός. Από κοινού όμως συγκροτούν δύο πανίσχυρους «μηχανισμούς» που μπορούν συμπληρωματικά – και χάρη στη συμπληρωματικότητά τους – να «παραγάγουν» το μεγαλύτερο μέρος του λόγου για τη γλώσσα (metalinguistic discourse) που παρατηρούμε στο πλαίσιο διαδεδομένων γλωσσικών ιδεολογιών, ιδιαίτερα αυτών που περιβάλλουν τη λεγόμενη *standard*, τυποποιημένη, «πρότυπη» ή «κοινή» γλώσσα³.

² Αναφέρω προκαταρκτικά δύο πολύ γνωστά παραδείγματα τέτοιων *θεωρητικών* μεταφορών: 1. Η γνωστή *conduit metaphor* (βλ. Michael J. Reddy, “The Conduit Metaphor – A Case of Frame Conflict in Our Language about Language”, στο *Metaphor and Thought*, επιμ. Andrew Ortony, Cambridge: Cambridge University Press, σσ. 284-324), δηλαδή κατά βάση το σχήμα περιέχοντος-περιεχομένου· η μεταφορά αυτή γνωρίζει τέτοια διάδοση και ανταποκρίνεται τόσο στενά στον θεμελιώδη ορισμό του γλωσσικού σημείου, που σπάνια ένας γλωσσολόγος ή ένας σημασιολόγος θα σταθεί στις λανθάνουσες προϋποθέσεις της· οι εκφραστικοί τρόποι που οργανώνονται γύρω από το σχήμα περιέχοντος-περιεχομένου αποτελούν κομμάτι σχεδόν απαπόσπαστο της γλωσσολογικής επαγγελματικής αργκό. 2. Η διαδεδομένη αντίληψη της γλώσσας ως «βιολογικού οργανισμού»· η θεωρητική αυτή μεταφορά αναπτύχθηκε, όπως ευρύτατα αναγνωρίζεται πια, τον 19. αι. στο πλαίσιο του ιδεολογικού συστήματος της συγκριτικής γλωσσολογίας, στο οποίο αντέδρασε ο Saussure· ποτέ όμως δεν εγκαταλείφθηκε ολοσχερώς· στις μέρες μας γνωρίζει κάποια αναπαλαίωση σε ορισμένους κλάδους «πολιτισμικής γλωσσολογίας», σε τομείς όπως η «οικολογία της γλώσσας» καθώς και στις μελέτες γλωσσικού θανάτου· βλ. παρακάτω.

³ Προϋποθέτω εδώ τα ενδιαμέσα πορίσματα δύο προηγούμενων μελετών: Ρ. Δελβερούδη & Σ. Μοσχονάς, «Ο καθαρισμός της γλώσσας και η γλώσσα του καθαρισμού» (*Σύγχρονα θέματα* 62 (1997), σσ. 79-91), όπου αναλύονται τα μοτίβα, οι ακυριολεξίες και οι εννοιολογικές προϋποθέσεις της καθαριστικής νοοτροπίας, και Σ. Μοσχονάς, «Δημοσιεύματα του Τύπου για τη γλώσσα» (στο *Δημοσιογραφία και γλώσσα* (Πρακτικά Συνεδρίου, 15-16 Απριλίου 2000), επιμ. Παντελής Μπουκάλας και Σπύρος Μοσχονάς, Αθήνα: ΕΣΗΕΑ, 2001, σσ. 85-116), όπου δείχνω πώς μεγάλο μέρος των αναφορών του Τύπου στη γλώσσα μπορεί να εξηγηθεί με βάση την αρχή της απόλυτης ταυτότητας. Το ενδιαφέρον μου για τις δύο αρχές που συνεξετάζω εδώ παρακινείται από αναζητήσεις στο πλαίσιο ευρύτερης μελέτης σχετικά με τις *γλωσσικές νοοτροπίες* (λ.χ. τον καθαρισμό) και τις *γλωσσικές ιδεολογίες* (όπως την εθνοκεντρική ιδεολογία της «μίας και ενιαίας ελληνικής γλώσσας» ή την «αντίθετη» της ιδεολογία του πολιτισμικού και γλωσσικού φιλελευθερισμού). Αυτός είναι και ο λόγος που τις δύο αυτές αρχές δεν τις εξετάζω σε καταστατικά, φιλοσοφικά ή επιστημονικά κείμενα, αλλά σ' ένα «χαμηλής κουλτούρας» υλικό: σε δημοσιεύματα του Τύπου για τη γλώσσα· βλ. και παρακάτω, σημ. 7. Το χρησιμοποιούμενο υλικό παρέχει ικανές ενδείξεις για τη *διάδοση* αυτών των αρχών. Η ιδιαίτερη αξία του είναι ότι βρίσκεται σε μέση απόσταση από τον ιδεολογικό λόγο των ελίτ, αφενός, και, αφετέρου, απ' ό,τι (παραπλανητικά) ονομάζεται “folk linguistics”, τις αποκτημένες δηλαδή και αντανάκλαστικές γλωσσικές στάσεις (language attitudes) των πολλών (βλ. N. A. Niedzielski & D. R. Preston, *Folk Linguistics*, Berlin: Mouton de Gruyter, 2000). Ο όρος «λαϊκή γλωσσολογία», παρεμπιπτόντως, είναι παραπλανητικός για πολλούς λόγους: δεν εξηγεί τον αντανάκλαστικό-αυτοματικό χαρακτήρα των γλωσσικών στάσεων και αντιλήψεων, δεν μας δίνει μέτρο της διάδοσής τους ούτε θίγει το γεγονός ότι η διάδοση αυτή έχει κοινωνική οργάνωση και φορά: οι γλωσσικές στάσεις των πολλών συνήθως εκκινούν από μία μικρή γλωσσική ομάδα, μια ελίτ, τις απόψεις της οποίας συμμαρξίζεται ένα «μικρό κοινό» και στη συνέχεια διαχέονται στο «πλάτυ κοινό»· βλ. σχετικά Δελβερούδη και Μοσχονάς, ό.π., σ. 82.

Για τον όρο «ιδεολογία της τυποποίησης» (ideology of standardization) είναι καθιερωμένο να παραπέμπεται το επιτυχημένο βιβλίο των James και Lesley Milroy *Authority in Language: Investigating Standard English*, London: Routledge, ³1999 (α' έκδ. 1985)· βλ. ιδιαίτερα σ. 19: “absolute standardization of a spoken language is never achieved (the only fully standardized language is a dead language). Therefore it seems appropriate to speak more abstractly of standardization as an *ideology*, and a standard language as an idea in the mind rather than a reality – a

[7] Η πρώτη είναι η αρχή της *απόλυτης ταυτότητας* των γλωσσών. Η δεύτερη, η αρχή της *γλωσσικής σχετικότητας*.

Απόλυτη ταυτότητα

Απόλυτη ταυτότητα σημαίνει τον ιδεολογικό μηχανισμό (στον οποίο εγγράφονται ποικίλες γλωσσικές και γνωστικές δεξιότητες και πρακτικές, που αποκτιούνται κυρίως κατά την εκπαίδευση) που επιτρέπει τη μοναδιαία *ταύτιση* μιας γλώσσας και την απόλυτη διάκρισή της από άλλες [8] γνωστές γλώσσες. Μπορούμε να μιλάμε, λ.χ., για απόλυτη ταυτότητα της ελληνικής σε σχέση με την αγγλική. Απόλυτη διάκριση μιας γλώσσας επιχειρείται, βέβαια, κυρίως σε σχέση με «κοντινές» γλώσσες, γλώσσες με τις οποίες η γλώσσα που μας ενδιαφέρει βρίσκεται σε επαφή ή γλώσσες διεθνείς και «επεκτατικές».

Πριν εξηγήσουμε την απλοϊκή εννοιολογία αυτής της αρχής, πρέπει να επισημάνουμε ότι ελάχιστοι γλωσσολόγοι θα την έκαναν δεκτή. Ρητά απορρίπτεται σε συστήματα σκέψης όπως του Noam Chomsky. Σύμφωνα και με τη νεότερη «μινιμαλιστική» αντίληψη, οι διαφορές μεταξύ των γλωσσών είναι μόνο φαινομενικές ή επι-φαινομενικές. Στο ζήτημα αυτό ο Chomsky μάς παροτρύνει να υιοθετήσουμε τη «σκοπιά του αρειανού»: ο κάτοικος του Άρη που επισκέπτεται τη γη διαπιστώνει παντού το ίδιο γλωσσικό φαινόμενο, την «πραγμάτωση» της ίδιας γλωσσικής ικανότητας (“I-language”: «ενδιάθετου λόγου», σύμφωνα με τη νεότερη ορολογία), παρά τις ποικίλες διαφορές μεταξύ των γλωσσών. Γι’ αυτόν, οι διαφορές μεταξύ κινεζικής, λ.χ., και ελληνικής είναι ασήμαντες, «παραμετρικές». Η γλωσσική ικανότητα είναι ίδια για όλους τους ανθρώπους και, σύμφωνα με τη νεότερη αντίληψη του Chomsky, εγγίζει την τελειότητα⁴.

Με την ίδια ή και μεγαλύτερη καχυποψία, αν και για εντελώς διαφορετικούς λόγους, αντιμετωπίζουν την ίδια αρχή οι γλωσσολόγοι που μελετούν ζητήματα *επαφής*: τα διαδεδομένα φαινόμενα του λεξικού, αλλά κυρίως του *συντακτικού* και του *σημασιολογικού δανεισμού*,

set of abstract norms to which actual usage may conform to a greater or lesser extent.” Πολλοί βεβαίως, ιστορικοί κυρίως (όπως οι ιστορικοί του ελληνικού γλωσσικού ζητήματος), έχουν μιλήσει, πριν από τους Milroy, για διάφορες *ιδεολογίες* της τυποποίησης. Για μία σχολιασμένη βιβλιογραφία της γλωσσικής ιδεολογίας βλ. Κ. Α. Woolard και Β. Β. Schieffelin, “Language Ideology”, *Annual Review of Anthropology* 23 (1994), σσ. 55-82.

Παρά τη διαδεδομένη σύγχυση, ο όρος «κοινή» οφείλει να διακρίνεται από τον όρο «τυποποιημένη» γλώσσα (μια κοινή μπορεί να διαμορφωθεί χωρίς διαδικασίες τυποποίησης). Στη φιλολογία της ελληνικής τυποποίησης χρησιμοποιείται πάντως αποκλειστικά ο όρος «κοινή» γλώσσα.

Ο όρος «γλωσσολογικός εθνικισμός», που χρησιμοποιεί, μεταξύ άλλων, η Θ. Παυλίδου (“Linguistic Nationalism and European Unity: The case of Greece”, στο *A Language Policy for the European Community: Prospects and Quandaries*, επιμ. Florian Coulmas, Berlin: Mouton de Gruyter, 1991, σσ. 279-289), είναι πλεοναστικός και θα τον αποφύγουμε στην παρούσα εργασία: βλ. σχετικά Elie Kedourie *Ο εθνικισμός*, μτφρ. Σπ. Μαρκέτος, Αθήνα: Κατάρτι, 1999 (α’ έκδ. στα αγγλικά: 1960), σσ. 114 κ.ε.

⁴ Για τη «σκοπιά του αρειανού» βλ. Ν. Chomsky “Linguistics and Cognitive Science: Problems and Mysteries, στο *The Chomskyan Turn*, επιμ. Α. Kasher, Cambridge, Mass.: Blackwell, 1991, σσ. 26-53· για φιλοσοφικές εξηγήσεις σχετικά με το «νέο πρόγραμμα» του Chomsky, βλ. τη συλλογή άρθρων του *New Horizons in the Study of Language and the Mind*, Cambridge: Cambridge University Press, 2000.

αρκούν για να καταδείξουν πόσο άτοπη ή περιορισμένη και ιδεοληπτική είναι η αρχή της απόλυτης ταυτότητας των γλωσσών. Αντίθετα, την αρχή αυτή την ασπάζονται ασμένως οι ιδεολογίες της γλωσσικής καθαρότητας και η συνακόλουθη νοοτροπία του καθαρισμού (purism): για τους καθαριστές οι γλώσσες (πρέπει να) διαφέρουν απολύτως και (πρέπει να) μένουν ανεπηρέαστες η μία από την άλλη⁵.

[9] Μετά τις προκαταρκτικές αυτές διευκρινίσεις, που δείχνουν εμμέσως ότι η αρχή της απόλυτης ταυτότητας είναι ιδεολογική αρχή⁶, μπορούμε τώρα να εξηγήσουμε την εννοιολογία της καθώς και την ιδιαίτερη λειτουργία της στην παραγωγή μεταγλώσσας.

Η αρχή της απόλυτης ταυτότητας προϋποθέτει κατά βάση ότι κάθε γλώσσα ορίζεται από ένα Εσωτερικό (λ.χ. τα ελληνικά ή, μάλλον, τα «καθεαυτό ελληνικά») και ένα Εξωτερικό (λ.χ. τα αγγλικά ή τα «μεικτά ελληνικά»). Το Εσωτερικό παριστάνεται ενιαίο και ομοιογενές. Η σχέση του με το Εξωτερικό δεν είναι στατική. Μπορούν και τα δύο να επεκτείνονται ή να συρρικνώνονται. Η επέκτασή τους μπορεί να είναι πραγματική — επέκταση της γλωσσομάθειας — ή συμβολική: επέκταση του κύρους μιας γλώσσας. Όπως μπορεί το Εσωτερικό να επεκταθεί στο Εξωτερικό, έτσι μπορεί και το Εξωτερικό να επεκταθεί προς το Εσωτερικό. Σ' αυτή την απόλυτη διχοτόμηση Εσωτερικού-Εξωτερικού βασίζεται λοιπόν η απλοϊκή εννοιολογία της απόλυτης ταυτότητας μιας γλώσσας.

Εντυπωσιακή επιβεβαίωση της εννοιολογίας αυτής παρέχουν τα δημοσιεύματα του ελληνικού Τύπου για τη γλώσσα. Αν εξετάσουμε έναν ικανό αριθμό δημοσιευμάτων σ' έναν αντιπροσωπευτικό αριθμό εντύπων για μια αρκετά μεγάλη περίοδο, ενδέχεται ν' αποκομίσουμε την εντύπωση ότι η γλωσσική ειδησεογραφία καταπιάνεται με ζητήματα ασύνδετα και ασυνάρτητα. Με λίγη προσοχή όμως, διαπιστώνουμε πως υπάρχει «κοινή λογική» που συνέχει τα δημοσιεύματα, ακόμα και αν [10] προέρχονται από εφημερίδες και περιοδικά πολύ

⁵ Δύο είναι οι εντελώς στοιχειώδεις προϋποθέσεις του καθαρισμού: η πρώτη είναι ότι *μιλάμε γλώσσα* (σε αντίθεση λ.χ. με τα ζώα· εξ ου και το διαδεδομένο στην παραφιλολογία του καθαρισμού «σύνδρομο της αγλωσσίας» ή «αλαλίας»: ως «άγλωσσοι» ή «άλαλοι» περιγράφονται όσοι δεν μιλάνε ή δεν γράφουνε «καθαρά» ή «σωστά», λ.χ. οι νέοι)· η δεύτερη και σημαντικότερη προϋπόθεση του καθαρισμού είναι ότι *μιλάμε μία γλώσσα* (και όχι μιαν άλλη· ότι λ.χ. είναι ελληνικά αυτά που μιλάμε και όχι αγγλικά ή «ελληνοαγγλικά»). Ο καθαρισμός, ιδιαίτερα ο έντονος και διαρκής, όταν συνδέεται θεσμικά με τις διαδικασίες της γλωσσικής τυποποίησης, δημιουργεί την αίσθηση μιας απόλυτης ταυτότητας και, μέσω αυτής, ενδεχομένως, συντελεί στην αύξηση των διακρίσεων και, συνεπώς, στην «ενίσχυση της ταυτότητας»· αλλά και αυτή η συμβολή του καθαρισμού ενδέχεται να είναι ψευδαίσθηση ή, πάντως, υπερτιμημένη· σύμφωνα με τον David Martyn, «Borrowed Fatherland: Nationalism and Language Purism in Fichte's *Addresses to the German Nation*», *The Germanic Review* 72.4 (Φθινόπωρο 1997), σ. 303: “the immediate effect of this simple phenomenon [του σημασιολογικού δανεισμού] is to disturb the clarity of the distinction between foreign and domestic words”· ο Martyn μάλιστα επισημαίνει παρακάτω ότι “the very notion of discrete languages appears to be in need of correction” (σ. 309). Παρόμοιοι λόγοι οδήγησαν τον Uriel Weinreich, στην αρχή κιάλας του σημαντικού βιβλίου του *Languages in Contact: Findings and Problems*, 2^η έκδ., The Hague: Mouton, 1963, σ. 1, να προτείνει τον όρο “interference” (αντί για τα διαδεδομένα “loans”, “calques” κλπ.), πιστεύοντας ότι ο «δανεισμός» είναι ευρύτερο φαινόμενο *διαμόρφωσης μιας γλώσσας υπό την επίδραση μιας άλλης*.

⁶ Τουλάχιστον με τη μειωτική (pejorative) έννοια του όρου· βλ. R. Geuss, *The Idea of a Critical Theory: Habermas and the Frankfurt School*, Cambridge: Cambridge University Press, 1981, σσ. 12 κ.ε.

διαφορετικής ιδεολογικής τοποθέτησης⁷. Οι περισσότερες από τις «γλωσσικές ειδήσεις», λ.χ., αφορούν στη θέση της ελληνικής σε κάποιον πραγματικό ή φανταστικό εξωτερικό χώρο. Είδηση λ.χ. είναι η διδασκαλία της ελληνικής σε αλλόγλωσσους, στο εξωτερικό κυρίως. Είδηση είναι οι «απειλές» κατά της ελληνικής στην Ε.Ε. (π.χ. το καθεστώς πενταγλωσσίας στα όργανα της Ε.Ε.). Είδηση είναι η «παραχώρηση» στον εξωτερικό «εχθρό» ενός συμβολικού ονόματος («Μακεδονία»). Είδηση είναι η επέκταση της ελληνικής στο «εξωτερικό», στο «ξένο» δηλαδή, περιβάλλον των ηλεκτρονικών υπολογιστών (επέκταση που παρουσιάζεται ως «κατάκτηση»). Είδηση είναι ο κίνδυνος «άλωσης» της ελληνικής από το «εξωτερικό», το «ξένο» δηλαδή, λατινικό αλφάβητο. Ορισμένες απ' αυτές τις «εξωτερικές ειδήσεις» αποκτούν ενίοτε γενικευμένο επικοινωνιακό ενδιαφέρον κι έχουν τη δύναμη να δημιουργούν «ηθικό πανικό». Για παράδειγμα, η αντίδραση στην πρόταση Λαμασούρ (για περιορισμό των γλωσσών εργασίας στο Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο), πρόταση που απασχόλησε τον ελληνικό Τύπο τις πρώτες εβδομάδες του 1995, είναι, ξεκάθαρα, αντίδραση σ' έναν εξωτερικό «εχθρό» και αφορά τη θέση της ελληνικής σ' ένα «εχθρικό» εξωτερικό περιβάλλον (της Ε.Ε.). Η αντίδραση στο *Λεξικό Μπαμπινιώτη* (Μάιος 1998 κ.ε.) είχε επίσης το χαρακτήρα εναντίωσης σε μian υποτιθέμενη κίνηση διχασμού του «εσωτερικού», με την τοποθέτηση στο «εξωτερικό» μιας ολόκληρης πληθυσμιακής ομάδας (εκτός οι «Βούλγαροι», εντός οι «Αθηναίοι»). Το τι λογίζεται ως είδηση στον ελληνικό Τύπο εξαρτάται λοιπόν από τις ακόλουθες εξειδικεύσεις της αρχής της απόλυτης ταυτότητας της (ελληνικής) γλώσσας:

- Η ελληνική γλώσσα ορίζεται από ένα «περιφραγμένο» Εσωτερικό· οτιδήποτε δεν ανήκει σ' αυτό τοποθετείται στο Εξωτερικό της γλώσσας.
- Το Εσωτερικό είναι ενιαίο και ομοιογενές. Με άλλα λόγια, η διάκριση Εσωτερικού-Εξωτερικού είναι απόλυτη. [11]
- Η διάκριση αυτή δεν είναι στατική. Το Εσωτερικό μπορεί να επεκτείνεται ή να συρρικνώνεται. Επεκτείνεται, κατ' αρχάς, προς το παρελθόν του. Οτιδήποτε βρίσκεται στην Ιστορία της γλώσσας τού ανήκει, μπορεί να το περιλάβει. Μάλιστα, η αρχαία γλώσσα είναι αυτή που του δίνει κύρος. Μπορεί όμως να επεκταθεί και προς το Εξωτερικό, λ.χ. με τη διδασκαλία της ελληνικής σε αλλόγλωσσους, σε ξένους. Η

⁷ Αντλώ τα πορίσματα που ακολουθούν από την εργασία μου «Δημοσιεύματα του Τύπου για τη γλώσσα», *ό.π.*, σσ. 100-107. Για την εργασία αυτή αποδελτιώθηκαν τα δημοσιεύματα ενός τριμήνου (Νοέμβριος 1999-Ιανουάριος 2000) από 70 περίπου εφημερίδες και περιοδικά. Συνολικά αναλύθηκαν 364 δημοσιεύματα ταξινομημένα σε διάφορες κατηγορίες (επιφυλλίδες, σχόλια, ρεπορτάζ, ειδησεογραφικές στήλες, αναγγελίες, βιβλιοπαρουσιάσεις, συνεντεύξεις, επιστολές, συμπτωματικές αναφορές)· εξετάστηκαν επίσης πάμπολλα δημοσιεύματα από περιόδους «ηθικού πανικού» (όταν δηλαδή κάποιο γλωσσικό θέμα γίνεται «πρώτη είδηση»).

επέκταση αυτή μπορεί να νοηθεί ως επέκταση της ελληνομάθειας ή/και ως συμβολική επέκταση του κύρους της γλώσσας⁸.

- Όπως μπορεί να επεκταθεί το Εσωτερικό προς το Εξωτερικό, έτσι μπορεί και το Εξωτερικό να επεκταθεί προς το Εσωτερικό, να του «επιτεθεί», να το «αλλοιώσει» ή να το «αλώσει». Αυτό θα συμβεί, λ.χ., αν δώσουμε το όνομα «Μακεδονία» – ένα κομμάτι του Εσωτερικού – στον «εχθρό» ή αν δεχτούμε το όνομα «Βούλγαροι» – κομμάτι του Εξωτερικού – για το Εσωτερικό. Θα συμβεί αν επιτρέψουμε τον εκλατινισμό του αλφάβητου. Αν δεχτούμε πολλές ξένες λέξεις. Αν μείνουμε «ανυπεράσπιστοι» στον στίβο της Ε.Ε.

Σύμφωνα με τις συμβάσεις που μόλις εξέθεσα⁹, οι γλωσσικές «ειδήσεις» είναι κυρίως «εξωτερικές» ειδήσεις που αφορούν στη θέση της [12] ελληνικής στο εξωτερικό, «εχθρικό» περιβάλλον, λ.χ. της Ε.Ε., και προϋποθέτουν ότι υπάρχει ανάγκη «προάσπισης» και «θωράκισης» της γλώσσας απέναντι σε εξωτερικές «απειλές», με αποτελεσματικότερο «όπλο» τη γλωσσική παιδεία.

Επιπλέον, η διάκριση Εσωτερικού-Εξωτερικού συμπίπτει, ως ένα βαθμό, με τη διάκριση Γνώμης-Είδησης. Έτσι, αν σε περιόδους δημοσιογραφικής ρουτίνας οι ειδήσεις αφορούν κυρίως στο Εξωτερικό της γλώσσας, τα (τακτικά) επιφυλλιδογραφικά και σχολιαστικά δημοσιεύματα ασχολούνται κυρίως με το Εσωτερικό, με τη σύσταση και τη φυσιογνωμία της γλώσσας, το παρόν και το ρυθμιστικό παρελθόν της. Δεν χρειάζεται να επεκταθούμε εδώ στα ποικίλα «άρθρα γνώμης» με γλωσσική θεματολογία, σαν χαρακτηριστικό παράδειγμα όμως, που καταδεικνύει τη διάκριση που μας απασχολεί, μπορούμε να αναφέρουμε τις διορθωτικές επιφυλλίδες (που είναι συνήθως τακτικές). Διορθωτικά ζητήματα απασχολούν τακτικά και την επιστολογραφία στον Τύπο. Τα κείμενα αυτά, με τα «λάθη» που εντοπίζουν, υποδεικνύουν ποια

⁸ Η παράλογη άποψη ορισμένων λογίων ότι θα μπορούσε να «αποσυρθεί» από το Εξωτερικό μέρος του Εσωτερικού που του έχουμε παραχωρήσει αποτελεί χαρακτηριστική εκδήλωση της ισχυρής αίσθησης του συμβολικού κύρους της γλώσσας. Πολλοί φαντάζονται, λ.χ., πως αν μπορούσαμε να «αποσύρουμε» τις «ελληνικές» λέξεις από την αγγλική, δεν θα έμνε τίποτα: «Αν βγουν τα ελληνικά, δεν μένει τίποτα», *Ελευθεροτυπία* 12-11-99· βλ. παρόμοιες δηλώσεις για τα γαλλικά την περίοδο της υπόθεσης Λαμασούρ: «Ε, ας πάντουν οι Γάλλοι να ομιλούν το 6-66% της γλώσσας των, ήγουν το ελληνογενές σώμα της και μηδέν παρεξήγηση» (*Τα Νέα* 30-12-94)· «όλες οι πολιτιστικές λέξεις στο λεξιλόγιο των ευρωπαϊκών γλωσσών είναι ελληνικές. Και δεν θα ήταν καθόλου αστείο αν ως πρώτη αντίδραση αποφασίζαμε να τις αποσύρουμε» (*Απογευματινή* 30-12-94, δηλώσεις του Μ. Έμπερτ)· «Καταργούν ουσιαστικά τη δική τους γλώσσα» (*Το Βήμα* 15-1-95, δηλώσεις του Σπ. Αλεξίου).

⁹ Ας σημειωθεί ότι οι συμβάσεις αυτές συμερίζονται μίαν «ονοματοθετική» αντίληψη για τη λειτουργία την γλωσσικών σημείων, στα οποία αποδίδονται σχεδόν μαγικές ιδιότητες. Εννοείται ότι η αρχή της απόλυτης ταυτότητας συνδέεται και με άλλες συναφείς προϋποθέσεις, όπως την ταύτιση γλώσσας και γραφής, την ταύτιση συγχρονίας-διαχρονίας, την αντίληψη για το συμπαγές και ομοιόμορφο της γλώσσας κλπ. Ας σημειωθεί επιπλέον ότι, όπως συμβαίνει με κάθε πολωτικό σχήμα, η αντίθεση Εσωτερικού-Εξωτερικού μπορεί στο πλαίσιο μιας γλωσσικής ιδεολογίας να συμπίπτει με παράλληλες αντιθέσεις, οι σημαντικότερες των οποίων είναι: Εμείς-Άλλοι (κοινωνική αντίθεση) και Σωστό-Λάθος (γραμματική αντίθεση)· βλ. σχετικά Δελβερούδη & Μοσχονάς, ό.π., σσ. 79-80· πβ. T. A. van Dijk, “Opinions and Ideologies in the Press”, στο *Approaches to Media Discourse*, επιμ. A. Bell & P. Garrett, Oxford: Blackwell, 1998, σ. 25: “group ideologies ... are polarized.”

πρότυπα γλωσσικής χρήσης θεωρούνται αποδεκτά και ποια όχι, είναι δηλαδή κείμενα που αφορούν στη σύσταση του Εσωτερικού της γλώσσας ή, αλλιώς, σε ζητήματα τυποποίησης. Ας σημειωθεί ότι στα ζητήματα της τυποποίησης βαρύνει ακόμα η μεγάλη συζήτηση για την αντίθεση δημοτικής-καθαρεύουσας καθώς και η νεότερη συζήτηση για τα λόγια ή αρχαϊστικά στοιχεία που μπορεί να επιτρέψει η δημοτική. Η αρχή της απόλυτης ταυτότητας εφαρμόζεται και σ' αυτό το ζήτημα: προϋπόθεση των σχετικών δημοσιευμάτων είναι ότι κάποια από τις δυο, η καθαρεύουσα μάλλον παρά η δημοτική, βρίσκεται ή πρέπει να βρεθεί εκτός, στο Εξωτερικό της γλώσσας, ή πρέπει να περιοριστεί όσο χρειάζεται για να μπορεί η άλλη να επεκτείνεται ανεμπόδιστη στο Εσωτερικό.

Βλέπουμε λοιπόν ότι η αρχή της απόλυτης ταυτότητας αποτελεί άρρητη προϋπόθεση ενός πολύ μεγάλου αριθμού μεταγλωσσικών κειμένων. Την εννοιολογία της απόλυτης ταυτότητας την προϋποθέτει επίσης η κυρίαρχη σε ζητήματα τυποποίησης νοοτροπία του καθαρισμού: το Εσωτερικό πρέπει να κρατηθεί καθαρό από ξένες λέξεις ή εκφράσεις που συνεχώς καταφτάνουν από το Εξωτερικό. [13]

Γλωσσική σχετικότητα

Η αρχή της *γλωσσικής σχετικότητας*, γνωστή και ως «υπόθεση των Sapir-Whorf», είναι οικεία στους περισσότερους γλωσσολόγους και φιλοσόφους της γλώσσας σε διάφορες εκδοχές, άλλες πιο «σχετικές» και άλλες «πιο απόλυτες»¹⁰. Την αρχή αυτή θα την εννοούμε εδώ περισσότερο στην *απόλυτη εκδοχή* της, σύμφωνα με την οποία κάθε γλώσσα εκφράζει έναν διαφορετικό τρόπο σκέψης, που μερικώς μόνο και ατελώς εγγράφεται σε μια άλλη γλώσσα.

Οι όροι που έχουν χρησιμοποιηθεί για να ονοματίσουν αυτό το «διαφορετικό» είναι ποικίλοι: εκτός από τον όρο «ταυτότητα», οι πιο διαδεδομένοι είναι: «τρόπος σκέψης», «τρόπος ζωής», «Weltanschauung», «χαρακτήρας» (J. G. Herder, J.-G. Fichte, F. Schlegel, F. D. E. Schleiermacher, W. von Humboldt κ.ά.), «esprit» («l'esprit en chaque langue a sa forme particulière», κατά τον J.-J. Rousseau), «fashions of speaking», «thought world» (B. L. Whorf), «temper», «ήθος», «génie», «mentalité», «αξία»¹¹. Αλλά και οι καταχρηστικοί όροι «έννοια»,

¹⁰ Για αναλυτική παρουσίαση βλ. John A. Lucy, *Language Diversity and Thought: A Reformulation of the Linguistic Relativity Hypothesis*, Cambridge: Cambridge University Press, 1992, ιδιαίτερα κεφ. 1 και 2· βλ. επίσης τη συνοπτική παρουσίαση του O. Werner, «Sapir-Whorf Hypothesis», στο *Concise Encyclopedia of Philosophy of Language*, επιμ. Peter V. Lamarque, Oxford: Pergamon, 1997, σσ. 76-83.

¹¹ Για μερικούς από τους συγγραφείς που αναφέρονται εδώ βλ. την εξαιρετική συλλογή κειμένων *La langue source de la nation: Messianismes séculiers en Europe centrale et orientale (du XVIIIe au XXe siècle)*, επιμ. P. Coussat, D. Adamski & M. Crépon, Liège : Mardaga, 1996. Η έννοια της «αξίας» που έχουμε υπόψη μας είναι αυτή που ο Γ. Μπαμπινιώτης αποδίδει στον όρο· βλ. τη συλλογή δοκιμίων του *Η γλώσσα ως αξία: Το παράδειγμα της ελληνικής*, Αθήνα: Gutenberg, 1994· πβ. την εύστοχη ανάλυση του Γ. Καρανάσιου, «Γλωσσολογία και λαϊκισμός», περ. *αντί*, περίοδος Β', τχ. 542 (7 Ιανουαρίου 1994), σσ. 56-57 και την απάντηση του Γ. Μπαμπινιώτη, «Και πάλι περί της γλώσσας ως αξίας», εφ. *Το Βήμα*, 26-06-1994, σ. Β11 (41).

«σημασία», «νόημα», «περιεχόμενο», ακόμη και ο όρος «σημασιολογία» σε εκφράσεις όπως «η ελληνική σημασιολογία», «η γαλλική σημασιολογία» κλπ. (ενν. η σημασιολογία της ελληνικής, της αγγλικής κ.ο.κ.) καθώς και ο όρος «έκφραση» και οι συγγενικοί του όροι σε διατυπώσεις όπως «Πώς εκφράζει η ελληνική τον πόνο ή το ψυχικό πάθος» χρησιμοποιούνται, και μάλιστα από γλωσσολόγους, για να δηλώσουν αυτό το «διαφορετικό».

Η εννοιολογία της γλωσσικής σχετικότητας караδοκεί σε κάθε είδους μελέτες της *γλωσσικής ποικιλίας*: την αναγνωρίζουμε, λ.χ., σε αξιολογικές διατυπώσεις του τύπου «η γλώσσα των νέων είναι φτωχή» ή [14] «η γλώσσα των νέων είναι πλούσια και εκφραστική». Σε τέτοιου τύπου αποφάνσεις απομονώνεται πρώτα, σύμφωνα με την αρχή της απόλυτης ταυτότητας, ένα *τόδε τι*, ένα γλωσσικό μόρφωμα που θεωρείται οριστικό και απόλυτο – «η γλώσσα των νέων» –, το οποίο στη συνέχεια σχετικοποιείται με την απόδοση κατάλληλων κατηγορημάτων – «είναι φτωχή / πλούσια / εκφραστική». Ας σημειωθεί ότι εκφράσεις όπως «η γλώσσα των νέων», «η γλώσσα του ραδιοφώνου», «η γλώσσα της τηλεόρασης», «η γλώσσα της εποχής μας» κ.ά. ακολουθούν όλες ένα μετωνυμικό υπόδειγμα χρήσης, σύμφωνο με την αρχή της απόλυτης ταυτότητας.

Λόγω της ευρείας αποδοχής που γνωρίζει η αρχή της γλωσσικής σχετικότητας στις μελέτες της γλωσσικής ποικιλίας, αναμενόμενο είναι ν' αντιδρούν σ' αυτήν κυρίως οι γλωσσολόγοι που υπηρετούν κάποια ιδέα «καθολικής» γραμματικής. Από τον τύπο των παραδειγμάτων που προσκομίζει, μπορούμε να συμπεράνουμε ότι την αρχή της γλωσσικής σχετικότητας θα την απέρριπτε ο Chomsky, ο οποίος ρητά απορρίπτει ένα σημαντικό πόρισμά της, τον δυϊσμό γλώσσας (την οποία ο Chomsky θεωρεί ένα «φυσικό όργανο») και σκέψης¹². Ευθέως απορρίπτουν την αρχή της γλωσσικής σχετικότητας «μαθητές» του Chomsky, όπως ο πολύς Pinker¹³. Το ενδιαφέρον με την αρχή της γλωσσικής σχετικότητας είναι ότι παρουσιάζει μια εντελώς δυϊστική εικόνα της γλώσσας, θέτοντας με απόλυτο τρόπο τη διάκριση μορφής-περιεχομένου, την ίδια στιγμή που ισχυρίζεται ότι «γλώσσα και σκέψη είναι αξεχώριστα». Η αρχή της γλωσσικής σχετικότητας θέτει το «διαφορετικό» μέσω του «ίδιου»¹⁴.

¹² Πβ. N. Chomsky, “Language from an internalist perspective”, στο *New Horizons in the Study of Language and the Mind*, ό.π., σ. 163: “our common-sense picture of the world is profoundly dualistic, ineradicably”. Σχετικά με τις απόψεις του Chomsky για τη γλωσσική σχετικότητα, βλ. την παλαιότερη «Εισαγωγή» του στο βιβλίο του Adam Schaff, *Γλώσσα και γνώση* [μτφρ. Κώστας Αλάτσης], Αθήνα: Ζαχαρόπουλος [1982], σσ. 17-20.

¹³ Κατά τον Steven Pinker, *The Language Instinct*, Penguin Books, 1994, “people do not think in English or Chinese or Apache; they think in a language of thought” (σ. 81): “knowing a language is knowing how to translate mentalese into strings of words [σε μία από όλες τις γλώσσες, δηλαδή] and vice versa” (σ. 82). Η μόνη συμβολή του Pinker στο ζήτημα αυτό είναι το λεγόμενο argument from ambiguity: μια πρόταση μπορεί να περιέχει μια αμφίσημη λέξη, αλλά βέβαια η σκέψη που εκφράζει δεν είναι αμφίσημη: «και εφόσον μπορούν σε μια λέξη να αντιστοιχούν δύο σκέψεις, οι σκέψεις δεν είναι λέξεις» (σ. 79). Πρόκειται για επιχείρημα-οδοστρωτήρα, που καταρρέει μόλις συνειδητοποιήσουμε αυτό που θα όφειλε να είναι αυτονόητο για έναν γλωσσολόγο, ότι κάθε γλωσσικό σημείο είναι μοναδιαίος *συνδυασμός* σημαίνοντος-σημαινομένου («λέξης» και «σκέψης»).

¹⁴ Η διάδοση της αρχής της γλωσσικής σχετικότητας μεταξύ γλωσσολόγων ίσως να οφείλεται στο γεγονός ότι βρίσκεται εγκατεστημένη στην ίδια τη διάκριση σημαίνοντος-σημαινομένου. Η εκδοχή της γλωσσικής

[15] Βέβαια, η αρχή της γλωσσικής σχετικότητας μάς ενδιαφέρει εδώ περισσότερο στην προσπάθεια ν' αναδειχτεί δι' αυτής ό,τι συχνά γίνεται αντιληπτό ως «ιδιοσυγκρασία», «φυσιογνωμία» ή «χαρακτήρας» μιας γλώσσας (η «ελληνικότητα» της ελληνικής, η «γερμανικότητα» της γερμανικής κλπ.). Υπάρχει, υποτίθεται, ένα «πνεύμα της γλώσσας», που συνήθως ταυτίζεται με το «πνεύμα του έθνους», και οι ομιλητές – ακριβέστερα: οι «άνθρωποι των γραμμάτων» – οφείλουν ν' «αναδείξουν» και να «καλλιεργήσουν» το πνεύμα αυτό, το οποίο εγγυάται τη «μοναδικότητα» γλώσσας και φυλής και, σε ακραίες περιπτώσεις, την «ανωτερότητα» και το «μεγαλείο» τους. Το «πνεύμα» αυτό το «λατρεύουμε», το «υπηρετούμε», το «διαδίδουμε». «Γλωσσική παρακμή» έχουμε όταν το πνεύμα «σβήνει», όταν «πάει να χαθεί», υπό την πίεση συνήθως «εξωτερικών» απειλών¹⁵.

[16] Στη φιλολογία της γλωσσικής τυποποίησης οι επικλήσεις του γλωσσικού πνεύματος ή του γλωσσικού ήθους είναι συνεχείς. Για τον Μανόλη Τριανταφυλλίδη λ.χ., τον πατέρα της νεοελληνικής κοινής, η καθαρεύουσα είναι γλώσσα της «αρχαιομανίας» και της «ξενολατρίας», της «ψευτιάς», της «προσποίησης», του «ατομισμού» και της «προχειρότητας» που χαρακτηρίζουν την ελληνική κοινωνία και πολιτική εν γένει, σε αντίθεση με τη «ζωντανή», «αληθινή» γλώσσα του λαού, τη δημοτική, που παριστάνεται ως γλώσσα «προόδου» και «προκοπής». Κάθε γλώσσα λοιπόν συνδέεται, για τον Τριανταφυλλίδη, με διαφορετικό ήθος ή υπηρετεί διαφορετικό «γραμματικό ιδανικό»¹⁶. Μια ήπια μορφή της γλωσσικής σχετικότητας εκφράζουν πολλοί δημοτικιστές όταν επικαλούνται τη «δημοτική σκέψη», ότι δηλαδή πρέπει

σχετικότητας με τη μεγαλύτερη «φιλοσοφική» επίδραση στη γλωσσολογία εμφανίζεται σ' ένα ιδρυτικό κείμενο, τα *Μαθήματα γενικής γλωσσολογίας* του Saussure· πρόκειται για διάσημη εικόνα: ο γλωσσικός κώδικας (langue) μορφοποιεί ταυτόχρονα τα σύννεφα των σκέψεων και τον ωκεανό των σημαινόντων. Με άλλα λόγια, η αρχή της γλωσσικής σχετικότητας βρίσκεται στην ίδια την εξήγηση της γλωσσικής σύμβασης, τουλάχιστον στη «σημειωτική» εκδοχή της που μας παρέδωσε ο Saussure. Έχει ήδη επισημανθεί ότι η αρχή της γλωσσικής σχετικότητας προϋποθέτει τον δίσυμο εκφραστικού μέσου και περιεχομένου ή, για να χρησιμοποιήσουμε τους οικείους σε επίπεδο μικροδομής όρους, σημαίνοντος και σημαινομένου· επιπλέον, επακόλουθο (αλλά και κριτήριο) της απόλυτης εκδοχής της γλωσσικής σχετικότητας, από το οποίο κυρίως και ελέγχεται, είναι η μη μεταφρασσιμότητα μεταξύ των γλωσσών, η αντίληψη δηλαδή ότι «τα εννοιολογικά συστήματα είναι ασύμμετρα»· βλ. σχετικά την εξαιρετική κριτική του Donald Davidson “On the very idea of a conceptual scheme”, στο *Inquiries into Truth and Interpretation*, Oxford: Clarendon Press, 1994, σσ. 183-198 («Η ίδια η ιδέα ενός εννοιολογικού σχήματος», μτφρ. Ν. Γρηγοριάδης, *Δευκαλίων* 11/1 (Οκτ. 1992), σσ. 13-29).

¹⁵ Σ' αυτή την ακραία της εκδοχή η αρχή της γλωσσικής σχετικότητας αποτελεί ένα είδος λόγιας κοινοτοπίας ή ψευδαίσθησης. Κάθε λαός έχει εκπροσώπους που εξαιρούν τη μοναδικότητα της γλώσσας του, θεωρούν ότι καλλιεργούν το εξαιρετικό πνεύμα της και θέλουν να την αναδείξουν σε σχέση με γλώσσες που τις αντιλαμβάνονται ως «βάρβαρες» ή και εχθρικές (λ.χ. ο Fichte και ο Herder τη γερμανική σε αντίθεση προς τη γαλλική). Η αντίληψη περί πνευματικότητας των γλωσσών, κατά συνέπεια, δεν πρεσβεύει απαραίτητως ότι κάθε γλώσσα υπηρετεί το δικό της πνεύμα· μόνο οι «ανώτερες» γλώσσες έχουν πνευματικότητα. Από την ίδια αυτή εκδοχή της γλωσσικής σχετικότητας πηγάζουν διάφορες *αισθητικές αξιολογήσεις*, είτε υφολογικών στοιχείων είτε ολόκληρων γλωσσών (βλ. «τα ωραία λόγια», «η κομψή γλώσσα», «η βερμπαλιστική γλώσσα» – που μπορεί να είναι είτε το ιδίωμα ενός λόγιου είτε μια εθνική γλώσσα· λ.χ. τα γαλλικά είναι για μερικούς «γλώσσα βερμπαλιστική» και τα γερμανικά για άλλους «γλώσσα βάρβαρη»)· πβ. Δελβερούδη & Μοσχονάς, *ό.π.*, σ. 80. Από την αρχή της γλωσσικής σχετικότητας πηγάζει επίσης η *άρνηση* τέτοιων αξιολογήσεων· είναι γνωστό ότι οι Sapir και Whorf υπηρετούν μια ιδεολογία προάσπισης και ανάδειξης των ινδιάνικων γλωσσών, που φέρουν άδικα το στίγμα γλωσσών «πρωτόγονων».

¹⁶ Βλ. ενδεικτικά Μ. Τριανταφυλλίδη, *Άπαντα Δ'*, σσ. 178, 424· *Ε'*, σσ. 210, 483-490· *ΣΤ'*, 65-66· *Ζ'*, σ. 217· *Αλληλογραφία*, σσ. 160, 214, 330, *passim*.

κανείς να σκέφτεται στη δημοτική όταν γράφει δημοτική¹⁷. Ακραία μορφή παίρνει βέβαια η αρχή της γλωσσικής σχετικότητας στις εθνοκεντρικές αντιλήψεις για τη μοναδικότητα της γλώσσας, μέσω της οποίας εκφράζεται η ιστορική «καταγωγή» αλλά και το (εθνικό/φυλετικό ή και θρησκευτικό) «πνεύμα».

Ποικίλες και απρόβλεπτες είναι και οι μεταφορές για την πνευματικότητα της γλώσσας. Οι λογοτέχνες θα μιλήσουν συχνά για τον άρρητο, ανέκφραστο ή αμετάφραστο «πυρήνα της γλώσσας», τον οποίο θα προσπαθήσουν να υποδείξουν σαν να είναι «κάτι», ένα *τόδε τι*¹⁸. Μέσω [17] του αστερισμού των ιδεών περί πνευματικότητας σχολιάζονται συνήθως οι λέξεις που θεωρούνται μοναδικά ελληνικές και αμετάφραστες, λ.χ. η λέξη «χαρμολύπη». Η μη μεταφρασιμότητα είναι, άλλωστε, βασικό πόρισμα – αναληθές – της αρχής της γλωσσικής σχετικότητας. Πολλοί πιστεύουν ότι το πνεύμα μιας γλώσσας μπορούν να το δείξουν, αν υποδείξουν ότι είναι άρρητο, ανέκφραστο, αμετάφραστο – άδεικτο. Την αντίληψη περί μίας «κρυφής», «άρρητης» ή «πνευματικής ουσίας» της γλώσσας τη συναντάμε κατά κόρον στα φιλοσοφικά κείμενα του ρομαντισμού, αλλά και σε νεότερα κείμενα¹⁹.

Ο καθρέφτης της ιδεολογίας

Οι αρχές που παρουσιάσαμε εδώ έχουν ιδιαίτερη λειτουργικότητα όχι μόνο στο πλαίσιο της λεγόμενης «λαϊκής» γλωσσολογίας (που δεν ασκείται από γλωσσολόγους), αλλά και σ' ένα είδος «μάχιμης» ή «στρατευμένης» γλωσσολογίας (που ασκείται από γλωσσολόγους): δεν είναι τυχαίο ότι και οι δύο αρχές παρατηρούνται στα γραπτά γλωσσολόγων που δημοσιογραφούν. Όπως είδαμε, οι δύο αυτές αρχές επιτρέπουν να ορίζονται διάφορα «γλωσσικά ζητήματα», τα οποία μπορούν να τα παρακολουθούν οι πολλοί, καθώς και να προβάλλονται ορισμένα από

¹⁷ Όπως το λέει ο Εμμ. Κριαράς σ' ένα κείμενό του με τον χαρακτηριστικό τίτλο «Δημοτική σκέψη» [1985]. «όποιος θέλει να γράφει και να μιλεί σωστά τη δημοτική γλώσσα πρέπει και να σκέφτεται δημοτικά» (*Τα πεντάλεπτά μου στην ΕΡΤ και άλλα γλωσσικά*, Θεσσαλονίκη: Μαλλιάρης-Παιδεία, ²1988, σ. 58). Δημοτικά εκφράζεται κανείς όταν, λ.χ., προτιμά ρήματα αντί αφηρημένων ουσιαστικών και αποφεύγει τη συσσώρευση γενικών, για ν' αναφερθούμε σε δύο από τις συνηθέστερες οδηγίες των δημοτικιστών: έτσι, «ο λόγος γίνεται ζωντανότερος και το όλο ύφος δημοτικότερο» - η διατύπωση είναι του Εμμ. Κριαρά, *Η σημερινή μας γλώσσα: Μελετήματα και άρθρα*, Θεσσαλονίκη: Μαλλιάρης-Παιδεία, 1984, σ. 51· πβ. του ίδιου «Σύνταξη και ύφος στη δημοτική γλώσσα», στο *Άρθρα και σημειώματα ενός δημοτικιστή*, Αθήνα: Βιβλιοπωλείο της «Εστίας», σσ. 48-56 καθώς και σ. 165: «η δημοτική προτιμά να χρησιμοποιεί ρήματα και όχι αφηρημένα ουσιαστικά».

¹⁸ Για ένα παράδειγμα ανάμεσα σε πολλά, βλ. Δ. Νόλα, «Οι συνέπειες του να γράφεις σε μια μικρή γλώσσα», *περ. αντί*, περίοδος Β', τχ. 742, 2001, σ.52: «η γλώσσα δεν είναι μόνον εργαλείο επικοινωνίας. Είναι πρωτίτως φορέας πολιτισμού. Ο κώδικάς της, εκτός απ' αυτό που δείχνει, είναι και κάτι άλλο. Αυτό το κάτι άλλο δεν μπορεί παρά να εκφράζεται, πάντα και αποκλειστικά, στην γενέθλια γλώσσα του συγγραφέα, στη γλώσσα που άκουσε τα παραμύθια του τόπου του και το νανούρισμα της μάνας του. [...] το βαθύτερο κουκούτσι, εκείνο το κάτι άλλο, παραμένει κλειδωμένο σαν μυστικός κώδικας, το password του οποίου κατέχουν μόνον εκείνοι που μετέχουν του ίδιου πολιτισμού, της ίδιας πνευματικής αγωνίας» (έμφαση στο πρωτότυπο).

¹⁹ Βλ. λ.χ. Walter Benjamin «Για τη γλώσσα εν γένει και για τη γλώσσα του ανθρώπου», στο *Δοκίμια φιλοσοφίας της γλώσσας*, μτφρ. και επιμ. Φ. Τερζάκης, Αθήνα: νήσος, 1999, σσ. 35-58.

αυτά ως ζητήματα επίκαιρα, άξια ν' απασχολήσουν το ευρύτερο κοινό. Με βάση τις δύο αυτές αρχές καθορίζεται η «γλωσσολογική ατζέντα» των Μέσων.

Ιδιαίτερα την αρχή της γλωσσικής σχετικότητας, στη μια ή την άλλη εκδοχή της, θα την επικαλεστούν ή θα την προϋποθέσουν άτομα διαφορετικών ιδεολογικών πεποιθήσεων. Η αρχή αυτή φαίνεται να επιτρέπει την ιδεολογική αντιπαράθεση, συνιστώντας ταυτοχρόνως την αναγκαία της συνθήκη (λ.χ. σε διαμάχες σχετικά με το αν οι δάνειες λέξεις «φτωχαίνουν» ή «πλουτίζουν» τη γλώσσα, αν η γλώσσα των νέων γίνεται, με τη χρήση αποκλινόντων σχηματισμών, περισσότερο ή λιγότερο «εκφραστική» κλπ. – όπου χρησιμοποιούνται όροι αντίθετοι, που όμως ανήκουν στο ίδιο εννοιολογικό πεδίο).

Ταυτοχρόνως με τη διάδοση αυτών των αρχών, οι λεκτικές πρακτικές που τις προϋποθέτουν επωμίζονται ολοένα και βαρύτερο συμβολικό φορτίο (λ.χ. ο καθαρισμός, ως πρακτική «προάσπισης» του «χαρακτήρα» της γλώσσας από «εξωτερικές» απειλές)· και αντιστρόφως, οι [18] πρακτικές αυτές συντείνουν στη διάδοση των αρχών που προϋποθέτουν (ο καθαρισμός πάλι, στο μέτρο που είναι επιτυχής, μπορεί να θεωρηθεί ότι ενισχύει την αίσθηση της απόλυτης ταυτότητας).

Είναι ενδιαφέρον ότι και οι δύο προ-επιστημονικές αρχές που εξετάσαμε ζουν ένα είδος διπλής ζωής. Τις μελετήσαμε στο πλαίσιο της «λαϊκής» γλωσσολογίας, τη διαδικασία εξορθολογισμού τους όμως μπορούμε να την παρακολουθήσουμε σε καταξιωμένους κλάδους της επιστήμης, λ.χ. σε νεότευκτους κλάδους της «πολιτισμικής» ή «γνωστικής» γλωσσολογίας²⁰. Πολλές μελέτες της γλωσσικής τυποποίησης, της γλωσσικής πολιτικής και του γλωσσικού σχεδιασμού, της γλωσσικής επαφής και του γλωσσικού θανάτου προϋποθέτουν επίσης τις αρχές που παρουσιάσαμε εδώ.

Όποια και να είναι η στάση της επιστημονικής ελίτ, οι δύο αρχές που μας απασχόλησαν διατηρούν έναν αντανακλαστικό και κάπως αυτοματικό χαρακτήρα, που καταδεικνύεται βέβαια μόνο με τη μελέτη μη καταστατικών κειμένων (όπως είναι τα δημοσιεύματα του Τύπου). Η μελέτη προ-επιστημονικών αρχών σε αυτά τα «χαμηλής κουλτούρας» κειμενικά είδη αποτελεί απαραίτητη προεργασία για τη συστηματικότερη διερεύνησή τους στο πλαίσιο φιλοσοφικών και επιστημονικών θεωριών της γλώσσας που, παρά τη δηλωμένη ρήξη τους με το προ-επιστημονικό τους παρελθόν, μοιάζουν να συμερίζονται τις εξαιρετικά διαδεδομένες αλλά πάντως «ύποπτες» ιδεολογικές αρχές που παρουσιάσαμε.

*

²⁰ Βλ. ενδεικτικά, G. B. Palmer, *Toward a Theory of Cultural Linguistics*, Austin: University of Texas Press, 1996, ιδιαίτερα κεφ. 6.

Η αρχές της απόλυτης ταυτότητας και της γλωσσικής σχετικότητας υπακούουν σε κοινή λογική, ασχέτως εάν ανταγωνίζονται η μία την άλλη ή αν συνεργάζονται στην προ-επιστημονική μεταγλώσσα. Λογικά, η αποδοχή της μιας θα έπρεπε να οδηγεί στην αποδοχή της άλλης. Ειδικότερα, η αρχή της γλωσσικής σχετικότητας, ανάλογα με ποια εκδοχή της δέχεται κανείς, τη σχετική ή την απόλυτη, αποτελεί κριτήριο για τη – σχετική ή απόλυτη – ταυτότητα των γλωσσών. Το κριτήριο αυτό διατυπώνεται βέβαια με τρόπο σχεδόν ταυτολογικό: η ελληνική είναι γλώσσα μοναδική και απαρομοίαστη λόγω της «ελληνικότητάς» της. Έτσι διατυπωμένο, το κριτήριο αποτελεί μια «κατασκευή» – αλλά τι άλλο θα μπορούσε να είναι η «ελληνικότητα» της ελληνικής; Και αντιστρόφως, η ιδέα της απόλυτης ταυτότητας μιας γλώσσας θα έπρεπε λογικά να οδηγεί στην αντίληψη για την απόλυτη διαφορετικότητα των γλωσσών – που δεν είναι παρά μια εκδοχή γλωσσικής σχετικότητας. Τα [19] ελληνικά είναι γλώσσα μοναδική και απαρομοίαστη, διότι γλώσσες μοναδικές και απαρομοιάστες είναι και τα αγγλικά και τα αλβανικά και τα σλαβομακεδόνικα.

Από ιστορική άποψη, δεν είναι αποτέλεσμα ούτε τύχης ούτε, βέβαια, αναγκαιότητας το γεγονός ότι οι δύο αυτές αρχές, αν και συμπληρωματικές μάλλον παρά ενάντιες, έχουν συνδεθεί με διαφορετικά και αντίθετα ιδεολογικά ρεύματα: η αρχή της απόλυτης ταυτότητας με τον *εθνικισμό*, η αρχή της γλωσσικής σχετικότητας με τον *πολιτισμικό φιλελευθερισμό*.

Η ένταξη αυτών των αρχών σε αλλότρια ιδεολογικά πεδία δεν έχει αφήσει ανεπηρέαστες τις νεότερες συζητήσεις για την ελληνική γλώσσα. Οι αντιλήψεις για την «ανωτερότητα» ή την «κατώτερότητα» της ελληνικής, την «ομοιογένεια» ή την «ετερογένειά» της, για την «αυστηρότητα» ή τη «χαλαρότητα» της γραμματικής της, τον «πλούτο» ή την «επάρκεια» του λεξιλογίου της έχουν κοινή αφετηρία τον γλωσσικό και πολιτισμικό σχετικισμό και κοινό στόχο την αναζήτηση ενός κάποιου «πνεύματος» της γλώσσας, ενώ συχνά υπηρετούν μια διαμορφωμένη *πολιτική* αντίληψη, μιαν ιδεολογία, για την «αποστολή» της ελληνικής (στην Ελλάδα, στην Ευρώπη, στον κόσμο). Ειδικά όσοι επιμένουν ν' αντιτάσσουν στη θεωρία – ή φοβία – της πολιτισμικής παρακμής τη θεωρία του γλωσσικού ή/και πολιτισμικού σχετικισμού δείχνουν ν' αγνοούν – με φανατισμό – ότι η πρώτη είναι εκδοχή ή προϊόν της δεύτερης. Ίσως είναι αυτός ο λόγος που οι συνεχιζόμενες γλωσσικές διαμάχες στην Ελλάδα μοιάζουν με ατέρμονες σκιαμαχίες: «συντηρητικοί» και «προοδευτικοί», χρόνια τώρα, προασπίζονται, από θέσεις φαινομενικά αντίθετες, τα ίδια εδάφη, συγκρούονται πάνω στις ίδιες προκείμενες και ανταλλάσσουν παρόμοια επιχειρήματα, αρνούμενοι να δουν στις απόψεις του αντιπάλου την ανεστραμμένη εικόνα της δικής τους ιδεολογίας.